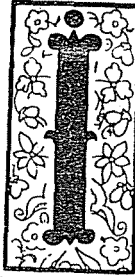

İlâhiyât

HZ. PEYGAMBER VE SAHABE DEVRİNDE

KİTABET SANATI

Prof.
MUHAMMED
HAMİDULLAH

SLÂMDAN önce araplar yazılı vesikalara itina göstermediler. Öyleki tarihin arap dilinde tanıdığı ilk kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Fakat aşağıda göreceğimiz gibi İslâmın ta başlangıçtan beri gösterdiği itina tarihçiyi dehşete düşürecek tarzdadır.

İslâm peygamberinden «Allah'ın ilk yarattığı şeyin kalem olduğu» rivayet edilmiştir (1). Kalem kelimesi bir çok sâmi dillerde mevcuttur. Yunanlılar yazı ilmini Fenikeliler'den aldıkları için «kalem»

kelimesini de onlardan almış olmaları gerekir. Yunanlılar kaleme derler; fransızca caleme de buradan gelir.

İbn-i İshak'tan «İhnuh'a İdris denmiştir; çünkü kalemler yazan ve kitapları tetkik eden ilk insandır (2)» rivayeti mevcuttur. Ancak bu yazının nasıl olduğunu biz bilmiyoruz.

İbn-i İshak «el-kitâb el-kebir» adlı eserinden Şehr b. Hareb'den, o da Hz. Peygamber'den (S.A.S.) olmak üzere şöyle rivayet eder: «Kalemle ilk yazan İdris'tir». Hz. Peygamber'in arapça ilk yazan İsmail'dir dediği rivayet edilmiştir. Ebû Amr der ki bu rivayet, ilk arapça konuşan kimsenin İsmail olduğu rivayetinden daha sahihtir (3). Ebû Zer'den Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilir: Ey Ebû Zer, (peygamberlerden) dört tanesi süryani idiler: Adem, Şit, Nuh ve Hanuh; kalemler ilk yazan budur. Allah Hanuh'a otuz sahife inzal buyurmuştur (4).

İSLÂMDAN ÖNCE ARAP YAZISI

Belazuri (v. m. 893) hat tarihleri hakkında arap rivayetlerini bize kadar muhafaza edenlerin en eskilerindendir. «Futûh el-Buldân» adını alan kitabının sonunda (s. 471-474) «hat hakkında» bir bab ayırmıştır. Muhammed b. es-Saib

(* Bu makalenin aslı «San'at al-kitâbeh fi 'Ahder-Resül ve 's-sahabe» başlığı altında Hamburg'da neşredilen «Fıkrun wa Faun» (ikinci yıl, no. 3, 1964, s. 21-27)'de neşredilmiştir.

(1) Tirmizi, el-Cami' (Kitâb et-tefsir, sûre 68; Ayrıca Kitâb el-Kader rakam 17); Ebû Davûd, Sünen (Kitâb es-sunneh, bâb el-kader, hadis no 10); İbn Hanbel, Müsned, c. 5, s. 317.

(2) Belâzuri, Ensâb el-Esrâf, c. I, s. 3; es-Suheyli, Ravd el-Unuf, c. I, s. 10; Taberi, Tarih, (Leiden baskısı, birinci seri), s. 174.

(3) es-Suheyli, c. I, s. 10.

(4) Taberi, Tarih, s. 174.

(Terceme)
Dr. Yusuf Ziya
KAVAKÇI

el-Kelbi ve eş-Şerkiy b. el-Kitamî'den rivayette bulunarak şöyle der: «Tay'dan üç kişi Bakka'da toplanmıştır ki bunlar da Meramir b. Murreh, Eslem b. Sidreh ve Amir b. Cidreh'dir. Bunlar hattı vazettiler. Arap hıcasını Süryani hıcası ile mukayese ettiler. Enbar ehlinden bazıları onlardan bunu öğrendiler. Sonra da Hireliler Enbarlılardan öğrendiler... Bişr (Ekider b. Abd el-Melik'in kardeşi) hattı Hirelilerden öğrendi ve bir ara Mekke'ye geldi... Orada bulunan iki kişiye öğretti; sonra Tai'fe bir şahsa, Mudar bölgesinde bir diğerine ve Şam'da da birçok kimseye öğretti. Ayrıca Tay kabilesinden olan üç kişiden yazı Tabihat Kalb'den biri öğrendi. Vadî'l-Kura'lılardan bir kişi de ona bunu öğretti; sonra Yesrib Vadisine geldi (5); orada yerleşti ve oralılardan bir çoğuna yazıyı öğretti.»

Ibn-i Nedim (v. m. 995)'e gelince Kitâb el-Fihrist adlı kitabının başında şöyle der: «Arab hattını ilk kimin vaz ettiği hususunda ihtilaf edilmiştir: (a) — Hişam b. Muhammed el-Kelbi der ki inu ilk yapan arab-ı aribe'den bir kavimdir. (Harfleri onların isimlerinden aldılar: Ebced, Hevvez, Huttî, Kelemen, Sa'raz, Karasat). Sonra isimlerinde bulunmayan harfler buldular ki onlar da şunlardır: sa, ha, zal, zığayn, sin. Bunlara revadif dediler. (b) — İbn-i Abbas şöyle der: Arapça ilk yazanlar üç kişidir... Enbar'e yerleşmişlerdir... Bunlar Meramiret b. Murre, Eslem b. Sidreh ve Amir b. Cidreh'dir. Meramir şekilleri vazetti; Eslem fasl ve vasl'ı yaptı; Amir'de e'cam vaz'etti» (6).

Her iki rivayetin de ehemmiyeti var. Birincisine gelince biliyoruz ki eski sami alfabe harfleri (Sina, Fenike, Babil, İbrani ve saire) ta ile sona erer. (Garp arab alfabesine göre) sahhaz degş'in ilâvesi arapçaya hastır. Burada şark arab alfabesinin tertibinden bahsetmeyeceğim: Sa'fes, karataş, sahhaz, dazığı. İ'cam işaretlerinin konması hakkındaki ikinci rivayete gelince bu hususu daha sonra bahsedeceğiz. Bu eski hattın numuneleri garibtir ki bugün bildiğimize göre arap hattının en eski numuneleri en-Nemara, Harzan ve Zebed bölgeleri olmak üzere arap yarımadasının dışında görmekteyiz (7).

YAZI BİLGİSİNİN MEKKE'DE NEŞRİ

Biraz önce Bişr b. Abdî'l-melik b. Abdî'l-Cinn'ın arap hattı hususunda muallimler muallimi bulunduğunu gördük. Belazurî'den (8) onun Mekke'de yaptıkları hususunda dedikleri şudur: «Sonra bazı işleri için Mekke'ye geldi; Süfyan b. Umeyyeh b. Abd Şems ile Ebû Kays b. Abd Menaf b. Zehret b. Kilâb onu yazı yazarken gördüler, kendilerine yazıyı öğretmelerini talep ettiler; o da onlara alfabeği öğretti; sonra yazı yazmayı gösterdi; her ikisi de yazdılar». İbn-i Nedim (9) Süfyan yerine o helki Harb b. Umeyye'dir, demiştir. Her halde İbn-i Nedim haklıdır. Her biri Bişr'in Sahha bint Harb ile evlendiğini zikreder (10). (Muhtemeldir ki İbn-i Ebi Dâvûd'da zikredilen Süfyan b. Harb, Ebû Süfyan b. Harb'dır.)

İslâm Peygamberi çocuk veya gençken onların hepsini görmüş olmalıdır.

İbn-i Nedim şöyle der (11): «el-Me'mun kütüphanesinde deri bir cilt içinde Abd el-Muttalib (v. m. 678)'in hattıyla yazılmış bir eser mevcuttur; içindeki yazı kadınların hattına benzeyordu, diyor».

(5) Esas yazmada «Yesrib» dir. Leiden tab'ında De Goeje değıştirdi ve «yeteredded» buldu ki bu lüzumsuzdur.

(6) İbn-i Nedim'de de aynı şey zikredilmez. ed-Dani'ye ait «el-Muhkem fi nüket el-Meşâhif» de (s. 35) Hişam b. el-Kelbi'den şu rivayet ver: «İ'cam ve noktaları ilk koyan Eslem b. Hudre» dir.

(7) İmrul-Kays el-Tahmî'nin Nemâre'de Melik kitabesi Harranın doğusundadır ve M. 328 tarihini taşır; Zebed nakşı Haleb'in doğusunda M. 512 tarihini taşır; Harran nakşı el-Tâce'de 568 tarihini taşır. Ummü Cemil nakşı da aynı devirdendir. bkz. Ph. Kh. Hitti, History of the Arabs, (birinci baskı) s. 70, 88; vesikalar için bkz. Rép. chronolog. d'épigraphie arabe, no. 1-4; mükerrer.

(8) Futûh el-Buldân, Leiden tab'ı, s. 471.

(9) el-Fihrist, birinci bab.

(10) Ayrıca bkz. İbn-i Ebi Davud, Kitâb el-esahif, s. 4-5.

(11) el-Fihrist, aynı yer.

Belâzuri şöyle diyor (12): «İslâm geldiği zaman Kureys'te okuma yazma bilen on yedi kişi mevcuttu.» Sonra onların isimlerini verir; çoğunu Medine'de Peygamberin kâtipleri arasında buluruz. Belâzuri ayrıca Mekkelî hanımlar arasındaki kâtipleri zikretmiştir: Şifa bint Abdillâh el-Adeviyyeh, Ümmül'mü'minin Hafsa el-Adeviyyeh, Ummu kulsüm bint Ukbah, Aîşe bint Se'd b. Ubâdeh —ki bana yazı yazmayı babam öğretti, diyordu—, ve Kerimeh bint el-Mikdâd. Belâzuri şöyle diyor: Ummu'l-mü'minin Hz. Aîşe Mushafı okuyor, fakat yazmıyordu; Ummu'l-mü'minin Ümmü Seleme de okuyor ve fakat yazmıyordu.

MEDİNE'DE HAT

Biraz önce Belâzuri'den naklen Bisr b. Abd el-Melik'in Yesrib'e gelip yerleştiğini ve orahlardan bazılarına yazıyı öğrettiğini zikretmiştik. Belâzuri ayrıca şöyle der: «Câhiliyye devrinde Yesribli Kaleme (Yazı yazma, ok atma ve yüzmeyi şahıslarında taplayanlara denir) Suveyd b. es-Sâmî ve Hudayr el-Ke-tâib'dir.» Sonra el-Vâkıdî'den şu rivayeti yapar (13): «Evs ve Hazreç'te arapça yazanlar azdı; arapça yazmayı bir yahudi öğretti; başlangıçta Medine'de bunu çocuklar öğrenmişti; İslâm geldiğinde Evs ve Hazreç'te yazan bir çok kimse vardı ki onlar da şunlardır...»

Medine'lilere eğer bir yahudi yazıyı öğretmişse İbrani yazısını öğretmiştir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret edince ve kendisiyle beraber de Mekkeliler hicret edince arap hattı orada o zaman intişar etmiştir. Allahu a'lem.

İSLÂM DEVRİ

KUR'AN EMİRLERİ

Kur'an-ı Kerim'in de beyan ettiği gibi İslâm Peygamberi ümmî idi. Kur'an-ı Kerim şöyle buyurur (sûre 29, âyet 48): «Sen bundan evvel hiç bir kitap okur değildin; elinle de onu yazmadın. Böyle olsaydı, batıl söyleyenler elbette şüphelenirlerdi.» Peygambere ilk vahyedilen hususun okuma ve kalemin medhi hususunda ömasından İslâmiyet nasıl iftihar etmesin. (sûre 96, âyet 1-5): «Yaratan Rabbimın adıyla oku; O insani bir kan pıhtısından yaratı; oku. Rabbin nihayetsiz kerem sahibidir. Ki kalemlerle yazı yazmayı öğreten O'dur. İnsana bilmediğini O öğretir.» Bu emrin ilk tatbiki vahyin yazılması ve Kur'an'ın yazı yoluyla hıfz edilmesi olmuştur (14). Bunun hususi önemi mevcuttur; zira her millet kendi dinine diğer her hangi bir şeyden daha çok itina eder. Müslümanlar yazı ile tesbit edilen Kur'an'a son derece ihtimam ettiler; hattın mükemmelleştirilmesinde asla geri durmadılar. Şüphesiz ki Kur'an için kullanılan hat hem dünya yazılarının en güzellerinden biri, telaffuz doğruluğu ve müphemliğin imkânsızlığı itibarı ile en sağlamlarından biridir. (Meselâ «Hamd» kelimesini «hamîd», «hamîd», «hâmîd» ve «hâmîd» okuyabiliriz. İştâirab (hareke) ile yazılan arap yazısında bu çeşit imkânlar ve müphemlikler bulunmaz). Hicretten sonra Hz. Peygamberin yaptığı ilk şey bir mescidin binasıdır. Orada talim işine bir sofa tahsis edip yazının öğretilmesi maksadıyla Abdullah b. Se'id b. el-Âs ve Ubâdeh b. es-Sâmî gibi kimseleri tayin etti (15). Hicretten sonra Kur'an'dan ilk nazil olan mudayene âyetidir. (sûre 2, âyet 282); bu âyet mueccel olan mâlî akitlerin yazılmasının gerektiğini emir buyurmuştur. Hz.

(12) Futûh el-Buldân, s. 471-472.

(13) Aynı eser, s. 473-474.

(14) Hz. Peygamber devrinde Kur'an'ın yazılış tarihi için benim Fransızca Kur'an tercememe (3. basık, Paris, 1963) yazdığım mukaddimeye bkz. Orada kaynaklar da zikredilmiştir (Türkçesi, Kur'an-ı Kerim Tarihi, İstanbul, 1965).

(15) İbn el-Esir, Usdu'l-gâbeh, III, 175; İbn Abd el-Berr, el-İsti'âb, numara 1627; Ubâdah b. el-Sâmî için bkz. Abd el-Hayy el-Kettâni, et-Terâtîb el-İdâriyyeh, I, 48 (rivayet Ebû Dâvûd'dan).

Peygamber de şöyle buyurmuştur (16): «Hakkında vasiyet edeceği bir şeyi bulunan ve iki gece geçiren bir müslüman şahsın vasiyetinin yanında yazılmış olarak bulunmasından başka (daha mühim) işi yoktur». Ümmi olan Hz. Peygamberden rivayet edilenlerin en hoşlarından biri (17) şudur: Bedir'de düşmanları esir aldığında her birinden fidye istemiştir; yazı yazmasını bilenin fidyesini on müslüman erkeğe yazı öğretmesi olarak kabul etmiştir. (Bu hadiste müşrik bir muallimin müslümanlara öğretmesinde cevaz mevcuttur.)

Taberi Hz. Peygamber'in «Muâz b. Cebel'i Yemen ve Hadramut olmak üzere iki belde halkına muallim gönderdiğini» zikreder (18). Keza Taberi der ki (19): «Muâz her valinin (amilin) vilâyeti sahasında dolaşıp duran bir muallim idi». «Muâz b. Cebel her amilin vilâyet sahasında dolaşıp millete öğretimde bulunuyordu.» (20)

Gerek İbrani ve gerekse başka yazılarla yazma işini ve Arap yazısının takamülünü tedkikden evvel müslümanların ta peygamber devrinden beri arap hattı dışında bazı yazılara ihtiyaç duyduklarını zikretmemiz gerekir.

Mes'udi, Zeyd b. Sabit'in «Hz. Peygamber devrinde krallara yazıp cevap verdiğini, peygamber için farsça, rumca, koptî dilince ve habeşçe tercümeler yaptığını ve bunları Medine'de bu dilleri konuşanlardan öğrendiğini» zikreder (21). Tarihçilerden bir çoğu Hz. Peygamber'in Zeyd'e şöyle dediğini zikrederler (22): «Süryaniceyi iyi biliyor musun; bana mektuplar geliyor. Ben «haya» dedim. «Onu öğren» dedi. Ben de onu on dokuz günde öğrendim.» Süryanice demek İbranice demektir. Yahudiler konuştuğu dil ne olursa olsun İbrani yazısını kullanıyorlardı.

İbn-i Hanbel şöyle zikreder (23): «Abdullah b. Amr b. el-As dedi ki, rüyamda bir parmağında yağ, bir diğerinde bal ve ben de onları yahyor, gördüm. Sabah olunca Hz. Peygambere bunu anlattım. O da iki kitabı okuyorsun; Tevrat ve Kur'an'ı. Hakikaten o da onları okuyordu. İbn-i Sa'd «... Abdullah b. Amr Süryaniceyi okuyordu» diye zikreder (24). İbn-i Kesir Tefsirinde şu rivayette bulunur (25): «Hz. Peygamber buyurmuştur ki, bir tek âyet bile olsa benden tebliğ ediniz; İsrailoğullarından da anlatınız; bir beis yok. Kim kasden bana isnaden yalan söylerse cehennemde yerini alsın. Bunu Buhari Abdullah b. Amr'dan rivayet eder. Bunun içindir ki Abdullah b. Amr Yermuk günü ehl-i kitaba ait kitaplardan iki deve yükü bulmuştu ki bunlardan nakillerde bulunurdu. Çünkü bu hadisten bu hususta izin çıkarmıştı.

İbn-i Mâce Hz. Peygamber'in bir gün Ebu Hüreyre'ye «e şikamet derd» (yani karnında ağrı mı var) dediğini kaydeder (26). Ancak farsça yazdığı hususunda hiç bir şey rivayet etmemiştir. Fakat Serahsi şöyle diyor (27): «İranlıların Selman'a Fatihayı kendileri için farsça yazması hususunda mektup yazdıkları rivayet edilir. Dilleri farsçaya alışuncaya dek namazlarda onu okuyorlardı». el-Hidâye'nin haşiyesi en-Nihâye'de şu kayıt mevcuttur (28): «Rivayet edilir ki persler mektup yazdılar. O da şöyle yazdı:

(16) el-Buhari, Sahih, Kitab 55, bab 1, İbn Sa'd, Tabakat (Leiden tab'ı), cilt: IV, kısım: I, s. 118.

(17) Ebu Ubeyd, K. el-Emvâl, numara 309; İbn Sa'd, Tabakat, c. II, kısım I, s.14; İbn Hanbel, Müsned, I, 248 (veya numara 2216); el-Süheyli II, 92.

(18) el-Taberi, Tarih, birinci seri s. 1852.

(19) Aynı eser, s. 1853.

(20) Aynı eser, s. 1983.

(21) Mes'udi, et-Tenbih (Leiden baskısı) s. 282-284.

(22) Zehebi, Tezkiret el-Huffaz, I, 30-39; İbn Ebî Davud, K. el-Mesahif, s. 3.

(23) İbn-i Hanbel, Müsned, II, 222 (veya numara 7067).

(24) İbn-i Sa'd, Tabakat, IV, kısım 2, s. 11.

(25) İbn-i Kesir, Tefsir, I, 4.

(26) İbn-i Mâce, Sünen, Kitâb el-Tıb, Bâb 1 (veya numara 3458).

(27) Serahsi, el-Mebcut, I, 37.

(28) Tâc eş-Şerî'ah'ya aittir. Hidâye'nin hamişinde tab edilmiştir. Nesreden Abdullah el-Leknevi'dir. Kitab es-Salat bahsinde kayıttır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ : بنام یزدان بخشایندۀ بخشایشگر

Dilleri arapçaya yatıncaya kadar onu namazlarda okuyorlardı. Selman bunu yazdıktan sonra Hz. Peygamber'e arz etti ve sonra onlara gönderdi. Peygamber de onu menetmemiştir. el-Mebcut'ta da böyledir.»

Me'rib seddi üzerinde Ebrehe kitabesi Himyeri yazısıyladır (el-Müsned) (29); Ebrehe islâm peygamberinin doğuşu esnasında ölmüştü. Doğrusu şudur ki bu yazı Yemenliler arasında revaçta idi. Ebu Hüreyre gibi onlardan müslüman olanların bu yazıyı bilmeleri gerekir. Ben Medine'de Arve kuyusu yanında Karataş üzerinde bu yazı ile yazılmış kitabeler buldum.

Hız. Peygamber'in mektupları mühürlediği mühürleri mevcuttu. Ancak İbn-i Sa'd Hz. Peygamber Ukyder (Bısr b. Abd el-Melik'in kardeşi) ile muahede yazıp anlaşmayı yazınca onu tırnağıyla imzaladığını» zikreder (30). Bas parmakla mühürleme bütün dünyada malumdur. Tırnakla mühürleme ise sadece Irak'a has bir husustur. Tuğlalar üzerine yazılı bazı kitabeler görmekteyiz. bu kitabelerde metnin sonunda küçük hilale benzer bir alâmet mevcuttur. Kâtip veya muahede taraflarından biri «onu tırnağımla mühürledim» diyor (31). Bu yüzdendir ki Hz. Peygamber Ukyder'in talebi üzerine tırnağıyla mühürlemiştir.

ARAP YAZISINA İHTİYAÇ

Müslümanlar önce Kur'an'ı yazmaya ihtiyaç duydular. Kur'an-ı Kerim müslümanlara bütün borç akidlerini yazmalarını emretti (32). Ayrıca bir devlet reisi olarak Hz. Peygamber zekât ve ganimet mallarını kaydedecek, krallara yazı yazacak ve zuhur edecek diğer ihtiyaçlarda yazı yazacak kimselere ihtiyaç duymuştur (33).

Kur'an, mâlî akıtlar gibi ihtiyaçların dışında Hz. Peygamber devrinden itibaren hadisleri yazmaya giriştiler (34) ve peygamberin vefatından sonra bu megguliyetleri daha da arttı. Hulafayı raşidin devrinden beri siyer, tarih ve fetva (fıkıh) kitaplarından bu hususta malûmat almaktayız (35).

HATTIN TEKÂMÜLÜ

İnsanların yazısmada ihtiyaçları arttıkça tetkikleri ve dikkatle itinaları arttı. İslâmdan evvelki yazı ile bugünkü arap yazısı arasında fark rakş (yani harfleri birbirinden ayıran nœktalar vesaire) ile Irab (yani üstün, esre, ötre, cezim ve şedde vesaire) dir. Bu iki husus olmadığında muhatab tarafından yazanın maksadını anlamak mübhem olur. Bir defasında Hz. Ömer'in Kur'an'da

varid olan tarzıyla (فأتوا أن يضيفوهما) yerine فأتوا أن يضيفوهما

şeklinde okuduğu rivayet edilir. Suyûtî'nin zikrettiğine göre (36) Hz. Osman

(29) Cevad Ali'nin makalesi, Mecelleh el-Mecme' el-İlmi el-İrâki, 1956, IV/1, s. 186-219 (Kitabenin resim ve tercemesi verilmiştir).

(30) İbn Sa'd, Tabakat, II, kısım 1, s. 120.

(31) Olof Krückmann, Neue babilonische Rechts-und verwaltungstexte, Leipzig 1933, Text 37, telif, 28; Meissner, Babylonien und Assyrien, I, 179; Ch. Edwards, The Hammurabi code, s. 11.

(32) Kur'an-ı Kerim, sûre II, ayet 282.

(33) Mes'udi, et-Tenbih ve'l-İsrâf, s. 282-284.

(34) Bkz. Hemmam b. Münebbih, sahife, Mukaddime (Bilhassa ingilizce nesri) sahifâh Hammam b. İbn Munabbih, Centre Culturel Islamique de Paris no. 2 (1960).

(35) Hz. Ali'nin fetvalarından müteşekkil bir mecmuayı bir zat getirip İbn-i Abbas'a arz etmiştir.

(36) es-Suyûtî, Tedrib er-râvi, s. 151.

bir defasında Mısırlılara bir şahsın vazifelendirildiğini yazmış ve «size geldiğinde» **فاقبلوه** (kabul edin) demıştır. Fakat muhataplar bunu o size geldiğinde **فاقتلوه** (öldürünüz) şeklinde okudular, fitneye ve Hz. Osman'ın

gehadetine sebep oldu; zira katil emrini yazmadığı hususunda Hz. Osman yemin ettiği zaman isyancılar kabul etmediler. Peki araplar bu rakş ve irab gibi hususları ne zaman icad etmeye başladılar? Açık olan şudur ki insanlar bu güçlükleri yenmeğe ihtiyaç duyunca her biri düşündü, bir çok teklifler ortaya çıktı. Uzun tecrübelerden ve muhtelif fikirler arasında çatışmalardan sonra kalan kaldı. Bu buluşları yapanlar arasındaki ihtilâf, çatışma işte budur. Daha İbn-i Nedim'in İ'camı islâmdan önceye nisbet ettiğini görmüştük. ed-Dâni İ'rab'ın keşfinin ebu'l-esved ed-Dueli, Nasr b. Asum el-Leysi ve Halil b. Ahmed'e nisbet edildiğini zikreder (37). Yahya b. Ye'mer ile Heccâc b. Yusuf'a da nisbet edilmiştir. Bütün bunlar halkın Kur'an okurken, hata etmemeleri içindir. Bundan başka ed-Dâni İ'rabın başlangıçta çeşitli renkteki noktalarla sağlandığını, nokta yerlerinin değişmesinin aynı şeyi temin ettiğini; burada güçlük çıkınca ikisi de aynı mürekkeple olan rakş ve İ'rabı tefrik için bazı şekiller icad ettiklerini hikâye eder (38).

Son devir tarihçilerinin anlattıkları budur. Hoş bir tesadüftür ki eski vesikaların hepsi telef olmamıştır; bir kısmı çok yeni keşfedilmiştir. Bu vesikalar tarihçilerin rivayetlerinin bazılarını tashih eder ve haber vermedikleri bazı hususları haber verir. Şimdi sırasıyla rakş ve İ'rabdan bahis açalım:

RAKŞ

Arap alfabesi gökteki ayın konaklarının sayısı olan 28 harfi ihtiva eder. Şekiller ise aşağıdaki cetvelde de göreceğimiz gibi bu sayının yarısı kadardır.

ا ـ ب ـ ت ـ ث ـ ذ ـ ر ـ ز ـ س ـ ش ـ ص ـ ض ـ
ط ـ ظ ـ ع ـ غ ـ ف ـ ق ـ ك ـ ل ـ م ـ و ـ هـ

Bu şekiller ancak nokta ile ayrı harf niteliğini alırlar.

George C. Miles, Taif yakınındaki bir sed üzerinde bulunan bir kitabe hakkında resimli bir makale yayınladı (39): O kitabe de altı satır halinde şu metni okuyoruz:

هذا السد لعبد الله معوية / امير المؤمنين ، بنيه (= بناه)
عبد الله بن صخر / باذن الله لسنة ثمن وخمسين ا.
للهم اغفر الله معوية ا / مير المؤمنين وثبته
وانصره وتمع ا / للمؤمنين به . كتب عمرو بن حباب

Tercemesi: Bu sed müminlerin emiri Abdullah Muaviye'ye aittir. Onun Allahın izniyle Abdullah b. Sahr elli sekiz senesinde bina etmiştir. Allahın müminlerin emiri Muaviye'yi affet; onu sabit kıl; ona yardım et; müminleri ondan faydalandır. Amr b. Hubab yazmıştır.»

(37) el-Muhkem, s. 3-6.

(38) Aynı eser, s. 4.

(39) George C. Miles, Early Islamic Inscriptions near Taif in the Hijaz (Journal of Near Eastern studies, 1948, VII/4, s. 240).

Makele sahibi onbir kelime üzerine rakş olduğunu söylüyor: Birinci satırda Muaviye'nin (ye) si üzerinde; ikinci satırda (Benihi) nin (B, N, ve Y) harfleri üzerinde, üçüncü satırda (Semen ve Hamsin) nin (N, Y, B) ve (N) leri üzerinde; dördüncü satırda (Eğfir) kelimesi üzerinde muhtemelen bir rakş var; beşinci satırda (Sebbithu) (S, B, T) sinde, (ve ensırhu) nun (N) harfinde ve (Metea')nın (T) sinde; altıncı satırda (el-mü'minine) nin (Y) ve (N) (muhtemel (N) ile birlikte) lerinde (Ketebe) nin (B) sinde ve (Hubab) ın ikinci (B) sinde (Hıbab) veya (Cunâb) okumamız mümkün değildir; bu isim bilinmemektedir.)

Bu 58 yılından kalma bir kitabede olanlardır; biz bundan daha eski bir papirüs üzerinde rakşa rastlamaktayız. Adolf Grohmann şöyle diyor (40): Arap yazarların zikrettiklerine dayanarak bir müddettir her ne kadar kendisi rakşın (yani harfleri noktalama ve işaretleme işinin) hicri birinci asrın ikinci yarısından daha önce zuhur etmediği kanaatinde idi ise de... hakikatte bugün mevcut olan ve hicri 22 (milâdi 643) yılı tarihini taşıyan en eski papirüs (Vi-yana 1894 fuarı rehberi, numara 558'de neşredildiği gibi büyük emir Reiner arşivinden) (N, Ş, Zi, Zel, H) harfleri üzerinde rakş gösterir. Bu Papirüs Hz. Ömer b. el-Hattab devrindedir; üzerinde Yunanca tercümesiyle birlikte arapça bir metin mevcuttur; Mısır'da (Ühnes) şehrinde ele geçmiştir; kara ve deniz askerleri atlar, hafif ve ağır silâhlar zikredilmektedir. Grohmann'ın okuduğuna göre arapça metin şöyledir:

- سطر ۱ - بسم الله الرحمن الرحيم . هذا ما أخذ عبد الله
 ۲ - ابن جبیر وأصحابه من الحزر من أهنس : أخذنا
 ۳ - من خليفة تذرق ابن أبو قير الاصغر ومن خليفة
 إصطفن ابن أبو قير الاكبر خمسين شاة .
 ۴ - من الجزر وخمسة عشر شاة اخرى أجزرها
 أصحب سفنه وكتبه وثقلاه في
 ۵ - شهر جمادى الاول من سنة اثنين وعشرين .
 وكتب ابن جليلة

Grohmann'ın kitabında bu papirüs'ün resmi, yunanca metnin tercümesi ve daha başka malûmat bulmaktayız. Grohmann içinde «yirmi iki yılı» tarihini taşıyan bir papirüs, tarihsiz diğer bir papirüs (Grohmann 22-75 hicri tarihini koymuştur) ve 57 hicri tarihini taşıyan bir diğer papirüsün resimleri de bulunan bir başka makale neşretmiştir (41) ki bunların hepsinde açıkça görülen rakşlar vardır.

(40) Adolf Grohmann, From the world of Arabic papyri, (Kairo 1952) s. 82, 113-114.

(41) Grohmann, Adolf, The problem of dating early Qur'ans (Der Islam, Berlin, 1958, XXXIII/3, s. 220, levha II).

Hz. PEYGAMBER DEVRİNDE RAKŞ

Biraz önce Taif seddi üzerinde Hz. Muaviye'ye ait bir kitabenin rakşlı olduğunu gördük. Muaviye de rakşını Hz. Peygamber'e isnad etmektedir. Ben bunu Suyuti'nin Tedrib er-Ravi'sinde (s. 152) gördüm. Subh es-Salih ve Yusuf el-İğ gibi iki muhterem alim aynı rivayetin iki ayrı yazmada da bulunluğunu hakikatini söylediler. İbn-i Asâkir'in «Tarih Dımşk» (cilt VI, varak 2-3) el-Hatib el-Bağdadi'nin el-Câmi' li-ahlâm er-Râvi ve Adab es Sâmi (varak 55). Birincisi Dimeşk'de ve ikincisi İskenderiyye'dedir. Bu kaynaklar şunu zikreder: «Muaviye'nin kâtibi Ubeyd b. Evs el-Gassâni'den o dedi ki Muaviye'nin huzurunda bir şey yazdım; bana yazdığına rakş koy, ben peygamberin huzurunda rakşlı olarak yazdım.)Suyuti'nin rivayetinde: Hz. Peygamberin huzurunda yazdım; Peygamber ey Muaviye yazdığına rakş koy, dedi) Ubeyd müminlerin emiri rakşa (İbn-i Asakir'in rivayetinde rakşa nedir dedir, dedi? O da her harfa nokta yerine geçecek hakkımı ver, dedi».

Buradan asrı saadetin son devrine doğru rakşın bilinmekte olduğunu görüyoruz. (Zira Hz. Muaviye hicretin sekizinci yılında Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber'e kâtip olmuştur). Ancak Hz. Ömer devrindeki papirüslerde de gördüğümüz gibi herkes bütün yazdıklarında buna tamamen riayet etmemiştir. Maamafih rakşın asrı saadetten beri bilindiğinde hiç şüphe yoktur. İbn el-Esir Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet eder (42): (Y ve T) harfinde ihtilâf ettiğiniz zaman (Ya) yazınız» (meselâ (liya'lem) ve (lita'lem) gibi. ed-Dâni'nin rivayeti de bunu destekler (43): «Yahya b. Ebî Kesir'den Kur'an mushaflarda mücerred idi. Orada ilk konulan nokta (Ya) ve (Ta) üzerine yapılıştır; ve bunda bir beis yok; o nurdur» dediler.»

İ'RAB

Muhtemeldir ki İ'rab asrı nebevîden sonradır ve insanlar Kur'an okumada lahn yapmaya başladıklarında ona ihtiyaç duymuşlardır. Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin Abd el-Kays'tan bir şahsı seçtiği ve ona şöyle dediği söylenir (44): «Mushafı ve yazının mürekkebin renginden başka renge sahip bir miktar boya al; bu hareketlere gunne ilave edecek olursam iki nokta koy. Kur'an'a başladı sonuna kadar vardı. Ancak daha sonradır ki kendisine nisbet edilen kısa işaretleri vaz etti.» ed-Dâni bu hikâyeyi Muaviye zamanında Ziyâd'ın valiliği zamanında isnad etmiştir; ancak ed-Dâni'nin kitabının tahkikini yapan Dr. İzzet Hasan bu eserin hamışında Ebû Bekr el-Enbarî'nin «el-İzâh fi'l-vakfı ve'l-İbtida'» kitabından Hz. Ömer b. el-Hattab'ın Ebu'l-Esved'e emrettiğini ve onun Nahvi vaz ettiğini nakleder (varak 16-17). Ebu'l-Esved, tabiîn'dendir; hicri 69 yılında vefat etmiştir; O Hz. Ali'nin de talebesi idi.

Biz Kur'an resmini: (لِيَكُونَنَّ) ve (لِيَكُونَا) ve benzeri tarzında görünce tenvinin en azından Hz. Peygamberin asrından olduğu içime doğuyor. (Nünci) yerine (Nüci) (XXI/88) şeklinde yazılan Kur'an resmi de bunu teyid eder. Bunun aksine olarak Kur'an-ı Kerim'de (Bieyyidi) (LI/47) yazılır ve (Bieydi) diye telaffuz edilir.

(42) Usd el-gabeh, c. I, s. 193.

(43) el-Muhkem, s. 2, 17, 35.

Kesir'den. Kur'an mushaflarda mücerred idi; orda ilk konulan nokta

(44) ed-Dâni, el-Muhkem, s. 4.

Ancak bu hususta karar vermeyiz. ed-Dâni i'cam hususunda Medinelilerin hususi bir usulleri mevcut olduğunu, sonra onu terkedip basrahlıların yolunu tuttuklarını tasrih eder (45). İ'rab ve işaret şekillerindeki tekâmülü bilmek için henüz bize yeter vesikalar ulaşmamıştır.

Arap hattında elifin çokça hazfedilip **باسم الله الرحمن الرحيم** yazıl-

mak gerekirken **بسم الله الرحمن الرحيم** yazıldığına işaret etmede bir beis

yoktur. Ne var ki, bu islâm öncesinde rastladığımız, sadece arap yazısına değil de, bütün sami yazılarda da bulunan eski bir husustur. Meselâ Me'ribde sed üzerinde Ebrehe kitabesi var; Himyeri (el-Müsned) yazısıyladır; orada

مسيحه وروح: قدس yazılıdır; مسيحه وروح قدس şeklinde okumamız gerekir; bu

yazıda da (vav) ve (Ya) hazfedilir. Sanki insanlar huruf-ı illetlere muhtaç değildirlir; sahih harfler onlara yetti.

Mazi ve muzariini cemi sıygalarında (Fealu, Yefalu) gibi elif ilâve etme işinin de en eski islâmî devirlere nisbeti gerekir. Bu görüşümün sebebi Kur'an'ın bazan bunu kullanması ve bazan terk etmesidir. Elif Kur'an tarafından bugün bizim kullanmadığımız yerlerde de istimal edilmektedir. Bu, yazının ilk devrinden olduğuna delalet eder. Hz. Osman'a ait Kur'an resmi değiştirilmediğinden —Müslümanlar bunu iyi yapmışlardır— bize arap yazısının başlangıç devrine ait örnekler ulaşmıştır.

PARALAR

Dünya müzelerinde bütün asırlara ait islâm paraları bulunur; aralarında Hz. Ömer'e ve Hz. Muaviye'ye isnad edilenleri mevcuttur. Arap hattı tarihçisinin bunu da unutmaması gerekir. Ben bu mevzu ile meşgul olmadığım için sadece bir misalle yetiniyorum.

HÜLASA

Tarihçilerdeki rivayetler, papirüsler, taş üzerindeki kitabeler, Hz. Peygamber'e isnad edilen mektuplar (46) (dirhem ve dinar gibi) paralar ve benzeri eski vesikalardaki hakikatler arap hattının sür'atle tekamülüne delâlet eder. Harflerin noktalanması (rakş) ve i'rab işaretleri asr-ı saadetten itibaren başlamış ve sahabe devrinde tekamül tamamlanmıştır. Makinelerle yazma imkânı bulunmadığı müddetçe arapçaya asr-ı saadetten ve hulefa-i raşidin devrinden tevarüs ettiği yazı yetmiştir. Bu yazı güzellikte, mükemmellikte ve tasarrufta tektir; ortağı yoktur; arap hattı bir nevi stenodur; diğer yazıların işgal ettiklerinden daha az yer işgal eder. Matbaa ve arap harf imalâtçıları itina edip yardımlaşacak olsaydılar hareketli arap yazısının sür'atli ve sanatkârane bir güzellikle yazılması için gerekli aletlerin imali imkân dahilinde olurdu. Yardım ancak Allah'tan istenir.

(45) Aynı eser, s. 7.

(46) Mukavkis, Munzir b. Savi ve Neçâşi'ye ait üç tanesinin resmi için le prophète de l'Islam (İslâm Peygamberi) kitabına bakınız. Kisra'ya yazılan mektup Selahaddin el-Müneccid'in makalesiyle birlikte Beyrut'ta 22.V.1963 tarihli «Ceridet el-Hayat» ta neşredildi.